

СЕРГЕЙ И. ПОКРОВСКИ – ПРИНОСИ В БЪЛГАРСКАТА АРХЕОЛОГИЯ

Валери ЙОТОВ
Археологически музей – Варна

Abstract: The author focuses on Sergei I. Pokrovsky, one representative of the white Russian emigration, who settled in Bulgaria after 1920 and in Varna – after 1937.

Sergei I. Pokrovski has a special education and training in archeology, which he dedicates to the study of Bulgarian antiquities.

Pokrovski's work includes the articles, plans and drawings for many sites studied in first half of 20 century.

Keywords: Sergei I. Pokrovski, archaeology, Varna, Bulgaria

През пролетта на 2019 г. имах отговорността за спасителни археологически разкопки по трасето на улица Цар Симеон I във Варна (с по-стари названия „Гургулят“ и „Аврам Гачев“). Улицата започва от оформилия се в предходните две столетия център на града и се спуска стръмно към днешната ЖП гара (открита на 3 март 1925 г.). Ремонтните работи бяха съпътствани с разкриване на съвременни комуникации и не дадоха съществени резултати.

Разбира се, вече бях проверил в архива на Археологическия музей във Варна за проучвания и открити единични находки в непосредствена близост до улицата. По-значимите са били през 1982 г., когато във връзка с строителството на сградата на НТС в парцела от изток на ул. Цариброд № 30, под ръководството на Михаил Лазаров, е разкрит около 20 метра дълъг участък от крепостната стена на античния град Одесос. Нормалният извод, че в малката градинка (известна още като „Детелината“) на запад от улица Цар Симеон I № 25 би следвало да има продължение на споменатата стена. Инвеститорите не проявиха ентузиазъм да се направят разкопки в градинката, но в крайна сметка се съгласиха с моите аргументи и беше направена траншея с багер. При изкопните дейности бе разкрит сектор от югозападната част на укрепителната система на Одесос през римския и византийския период (II – началото на VII в.) (Обр. 1a-b).

Обр. 1. a-b. Късноантичната крепостна стена (поглед от юг). План на части от укрепителната система на Одесос. Разкопки 2019-2020 г. с. План на разкритите части от укрепителната система на Одесос (автор Сергей Покровски – 1937 г.)

Продължих да обработвам архивните документи и няколко седмици по-късно в личния архив на известния варненски археолог Милко Мирчев открих тетрадка, на една от страниците на която е направен план (Обр. 1с) на същите структури. Оказа се че тетрадката не е на М. Мирчев, а е на Сергей Покровски, за когото е известно, че е работил в музея във Варна в края на 30-те и през 40-те години на XX в. С други думи, въпросният сектор от крепостната стена, всъщност е установен и нарисуван (за съжаление, без описание) от Сергей По-

кровски още през 1937 г.

За Сергей Иванович Покровски не се знае много. Основна информация за него откриваме в текста (както установих по-късно, с малки грешки?) на некролога, който е публикуван в Известията на Варненското археологическо дружество за 1951 г.

В архива на Регионалния музей във Варна се съхраняват две папки с лични документи, планове, фотографии, кореспонденция и други материали на Сергей Иванович Покровски, които в крайна сметка предизвикаха преоткриването на малко известни страници за неговата професионална и отчасти лична съдба.

Сергей Иванович Покровски

Сергей Иванович Покровски (на руски – Покровский) е роден на 14 април 1888 г. в град Тверь, Руска империя. Висше образование по специалността история получава в Петербургския университет – предположително в периода 1907-1911 г. В последните две години на учението се насочва и към археологията. Това става ясно от някои пасажки в статията посветена в памет на знаменития руски и съветски археолог А. А. Спицин, която С. Покровски пише десетки години по-късно. В нея авторът си спомня, че в студентските си години е участвал в семинарните кабинетни занимания, които е водел А. А. Спицин в университета в Санкт-Петербург (1909-1911 г.). Тези занимания завършили с пътуване през лятото на 1911 г. на разкопки в Псковска и Петербургска губерния. Участието в разкопките били изпит, на който Спицин направил оценка на първия випуск на своята „школа“ (Покровский 1932, 316-317).

В първите години след завършване на висшето си образование С. Покровски преподава в основно училище в Нальчик, Терска област (Северен Кавказ). През 1914 г. получава разрешение (от 15 юни) да проведе разкопки в село Болгар, Успенско Спаски уезд (днес в република Татарстан, Руска федерация). Освен от запазената архивна документация (Покровский 1915, с. 197-230), това се потвърждава и от години по-късно написана статия на български, в която Покровски уточнява, че в 1914-1915 г. е бил ръководител на разкопките на така наречените „Большой четырехугольник и Белая палата в Болгаре“ (Голямата джамия и

Ханската гробница; Покровски 1932/3, 24). В тази статия, Покровски пише също, че неговият професор А. А. Спицин го *предпазвал от преувелчени надежди* (да открие следи от ранните българи на Волга)... *по време на разкопките в село Успенское – Болгар* (Покровский 1932, 315).

В знак на признание за проучванията в Болгар и активността му на археологическото поприще от 25 октомври 1915 г. С. И. Покровски става действителен член на известното „Археологическо историческо и етнографско дружество“ при Казанския университет (Сидорова 2014, 229).

Не открих по-подробни сведения за участието на С. И. Покровски (Обр. 2) в Първата световна война (за Русия от 1 август 1914 до 3 март 1918 г.) и в Гражданската война (1918-1920 г.), но в справочника за „бялото движение“, във Вьоръжените сили на Южна Русия той е отбелязан като „колежский асессор“ (от руски = гражданско лице, съответстващо на 8-и клас по „таблицата на ранговете“). Не е известно с коя емигрантска вълна, но може да се приеме, че както десетки хиляди белогвардейци идва в България в 1920 г. (Волков 2012, 423).

Обр. 2. Сергей Покровски (началото на 20-те години на XX в.) с характерните за Южна Русия шапка (папах) и върхна дреха (бекеш-а)

Във встъпителната статия на сборника на Народния музей в София за 1921 година четем, че от 9 юли същата година С. И. Покровски е: *командирован* (т.е., не е на постоянна работа?) *в средновековния отдел* (ГНМ 1921, 1). Предполагам, че от това събитие-среща между българските ръководители (директор е Андрей Протич) и сътрудници в музея и учените чужденци (проф. Никодим Павлович Кондаков (1844-1925), който препоръчва своя ученик Андрей Грабар и Сергей Покровски) – е една снимка (Обр. 3) пред входа на Археологическия музей в София. Снимката е публикувана и в други издания, но са идентифицирани само някои от заснетите. След някои консултации ми се удаде да уточня основните лица (в това число), но без съмнения – младия мъж с характерните за Южна Русия шапка (*папах*) и връхна дреха (*бекеш-а*) е Сергей Покровски (Обр. 2-3).

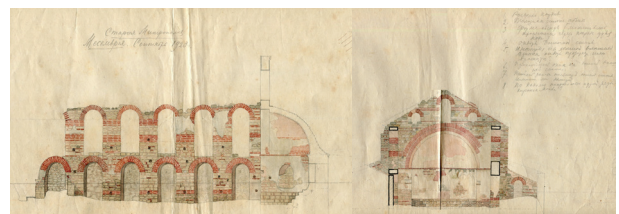
Обр. 3. Пред входа на „Народния музей“ (археологически) в София (навярно март 1922 г.). Седнали: Геза Фехер (отляво); Никодим Кондаков (в центъра); Гаврил Кацаров (вдясно). Прави: Никола Мушмов (първият отляво); Андрей Грабар (зад жените, които засега не може да бъдат определени точно – възможно Мария Бръчкова и Радка Кацарова); Андрей Протич (зад Никодим Кондаков); Сергей Покровски; Васил Миков и Рафаил Попов (последните вдясно)

Със сигурност, едно от направленията на работата на С. Покровски през 20-те години на XX в. е сътрудничеството (по неговите думи) с архитект Александър Рашенов при подготовката на книгата „Месемврийски църкви“, която излиза от печат в 1932 г. (Обр. 4). Две

десетилетия по-късно в статията посветена на „Археологически проучвания на църковните старини в Несебър...“ Покровски пише за това сътрудничество, че е било ... *през 1922 и сезоните 1927-1928 г., а също, че... Без ненужна скромност..., виждам главните достойнства на този труд – скрупулозна работа по отмерване на църквите и системност и грижливост при изработването на чертежите* (Покровски 1949, 248). Освен планове, реконструкции и рисунки (някои са с дата от 1923 г., което показва, че на терен са правени основно чертежи, които са довършвани в кабинетна среда; (Обр. 5-6)) на „месемврийски“ църкви, в архива на Покровски са запазени десетки други подобни с нанесени размери и бележки.

Обр. 4. Книгата на арх. Ал. Рашенов „Месемврийски църкви“ (първото издание от 1932 г. и фототипното издание от 2019 г.)

Обр. 5-6. Невключени в книгата „Месемврийски църкви“ цветни рисунки на детайли от църквата „Света София“/Старата митрополия (автор Сергей Покровски – 1923 г.)

В периода 1933-1936 г. Покровски работи основно като преподавател в „руското училище“ в София (Обр. 7).

Обр. 7. Сергей Покровский – преподавател в „руското училище“ в София (първа половина на 30-те години на XX в.)

В началото на 30-те години Покровский публикува няколко статии, които показват, че сериозно е посветил своята изследователска дейност на българската археология. Три от тези статии са в сборника *Seminarium Kondakovianum* – издание на създаденият в Прага така нар. Семинар (от 1931 г. Археологически институт) носещ името на Н. П. Кондаков.

Много е важна статията посветена на 50-годишнината на българската археология (Покровский 1931, 278-289; доста подробна в сравнение с текста в „Пътеводителя за Народния музей“ от 1923 г. и по-късните по темата). Ще отбележа също рецензията за един от най-забележителните паметници на Първото българско царство – „Кръглата църква“ във втората столица Велики Преслав (Покровский, 1933, 154-156).

В *Seminarium Kondakovianum* С. И. Покровский е приет като член кореспондент в 1936 г.

От публикации и писма на С. Покровский разбираме, че е участвал в археологическите разкопки на няколко знакови обекти в България: на храма „Света София“ в София (Покровский 1932, 243-251); в „Древна Сердика“; на така нар. „Червена църква“ в Перущица; на църквата в Белово; в Стара Загора; в Мадара; в Плиска; на дунавската крепост *Candiana* (село Малък Преславец).

В края на 1936 г. С. Покровский е назначен за асистент в Археологическия музей в София, откъдето е командирован (началото на 1937 г.) в Археологическия музей във Варна (Обр. 8), а от есента на 1945 г. е със заповед за назначение като асистент в същия.

Обр. 8. Сергей И. Покровский в изложбената зала „Археология“ в сградата на Варненската девическа гимназия (средата на 40-те години на XX в.)

В музея във Варна С. Покровский е впечатлен от изобилните свидетелства за археологията на Одесос (Покровский, 1937, 205). В личния архив на С. Покровский са запазени много ръкописни страници, на които е отбелязвал различни справки, на които е попадал

във фонда. Макар, че вече добре е владеел българския език и правопис, но от време на време си отбелязва преводните съответствия на руски за специфични находки.

Във Варна започва проучванията на знаменитите „Римски терми“ (тогава с наименованието „Римската кула“). Продължава разкопките на Карел Шкорпил на средновековния манастир „Караач теке“ недалеко от Варна и др. Ръководи и разкопките в устието на река Камчия, където частично е била запазена античната крепост Ерите¹.

В сложните години на Втората световна война С. Покровски живее и работи във Варна. Заедно с инцидентните археологически разкопки, той се интересува и изисква информация по много въпроси, основно по палеография. Една от кореспондентите на Покровски е Клавдия Васильевна Флоровская (1883-1965); преподавател по латински в софийски гимназии; доцент в Софийския университет по руски език¹, която в отговор на неговите молби прави „... справки в университетската и в музейната библиотеки...“.

Във всяко писмо (общо три запазени) на Клавдия Флоровская до Покровски има и страници с лични впечатления, както и преценки за качествата му:

„– Световните събития, разбира се, не може да не ни вълнуват, ... трудно е да се надяваме на духовно възкръсване и възраждане, както това се случва след такива катастрофи. А ако то се и случи, то следва да започне

¹ Археологическо историческото и етнографското дружество при Казанския университет е свързано с историята и археологията на България още в периода на Османското владичество. През 1844 г. Виктор Григорович (1815-1876) е изпратен от Казанския университет да проучва южните славяни и главно българите. Обиколката му продължава и през 1845 г. като включва Атон, Рилския и много други манастири, Воден, Битоля, Охрид, Струга, Прилеп, Велес, Щип, Петрич, Мелник, Горна Джумая, Дупница, София, Пазарджик, Пловдив, Сопот, Карлово, Калюфер, Казанлък, Габрово, Търново, Свищов и Русе. Неговото научно дирене се овенчава с голям успех, открити са такива важни старобългарски паметници като: житието на св. Климент Охридски, житието на св. Иван Рилски, слова на К. Костенечки, два хрисовула от края на XIII в., както и един от цар Иван Шишман, грамотата на цар Иван Александър, Мариинското четвороевангелие и др. (Григорович 1848).

в Русия, която предварително вече изстрада своето и малко или много е готова за подем. Дай Бог само по-скоро! (от 25 август 1943 г.).

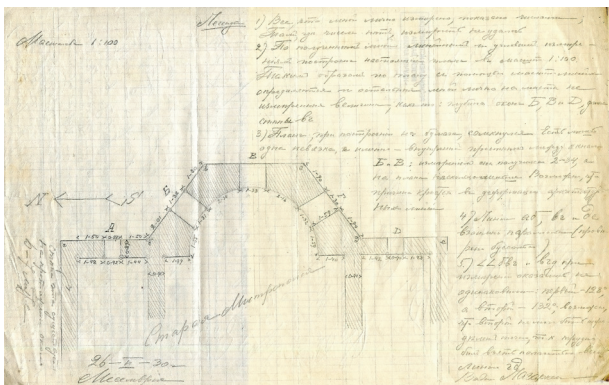
– Вие се позагледайте какви малки кученца (шавки – рус.) лаят около Вас без съвест и всякакво право – Вие между тях не сте уличен пес (барбос – рус.), а истински Сан Бернар. Без шеги, Вашата статийка прочетох и без Вашето позволение поправих две грешки и завидях, че не мога самата да се заема с писане, макар и на неголеми, но даващи храна за ума и сърцето статийки. А Вие имате и школовката, и опита, и материали, и чудесното Ви умение да чертаете!“ (от 23 септември 1943 г.).

Освен изброеното, мисля, че Месемврия/Несебър остава сред основните му творчески интереси.

Както бе споменато по-горе, още в първите години на установяването му в България, ... през 1922 и сезоните 1927-1928 г. Сергей Покровски, заедно с арх. Александър Рашенов, работи по първите замервания на църквите за бъдещата книга „Месемврийски църкви“. Като фотограф на старините, за делото е привлечен и Вадим К. Лазаркевич, също от бялата емиграция, генерал-майор от артилерията (Обр. 9). В архива на Археологическия музей във Варна са запазени четири писма на Лазаркевич до Покровски, от които разбираме не само за близките им отношения, но също за квалифицираната военна подготовка на генерала фотограф, които му позволяват да помага не само със снимки на църквите, но също и с чертежи и друга информация, най-вече за тяхното състояние. Така например, в писмо от 26 февруари 1930 г. – явно след молба от С. Покровски (Покровски – архив) отговаря с начертан детайлен план на източната / апсидната част на базиликата „Света София“/ „Старата Митрополия“ в Несебър (Обр. 10). В същото писмо Вадим К. Лазаркевич споделя, че: ... по силата на някои обстоятелства изпълнявам в Месемврия задълженията на градски инженер.

Обр. 9. Вадим Константинович Лазаркевич – полковник. Командир на 1-ви дивизион на 6-а полева тежкоартилерийска бригада (на фронта на Първата световна война – 1916 г.)

Обр. 10. Детайлен план на източната/апсидната част на базиликата „Света София“, „Старата Митрополия“ в Несебър (начертан от Вадим К. Лазаркевич в писмо до С. Покровски от 26 февруари 1930 г.)

Работата на Лазаркевич като инженер по кадастъра на Несебър го сблъсква с някои несъобразности, които описва в писмо до С. Покровски от 25 юни 1930 г.

1) Информация за кадастралните квадрати, в които попадат Свети Йоан Алутургетос; Свети Стефан (Новата Митрополия); Свети Иван (до морето); Старата Митрополия; Свети Георги (Голем).

2) Информация за самостоятелните църковни дворни места и свободни зони около тях за Възнесение (Свети Спас); развалините на Свети Архангел Михаил и Гавраил; Света Параскева; Света Понолотрия (Света Богородица Понолотрия); Свети Тодор; Новата бази-

лика (разкопки = Света Богородица Елеуса)².

3) Описание на игнорирани и попадащи под улици... – за Свети Георги (част от олтар), под главната улица (отчуждаване); развалини (част от олтар), под улица, около къщата на Скули Стефанов Фатаула (би следвало да е църквата „Света Богородица Влахерна“)².

4) Тревожно описание на развалините на Пантократор (църквата „Христос Пантократор“) – унищожават се!

По-нататък в писмото до Покровски Лазаркевич продължава със загриженост да описва състоянието на църквите, да предвижда евентуални решения, за да изрази в края на пасажа възмущение: „Ако по отношение на споменатите в т. За-б развалини е възможно разширяване на улиците и може да вземат мерки за запазване, дори и като параклиси на тротоарите, то вандализма по отношение на църквата Пантократор, отчуждавана напълно в полза на съседните частни дворове, само поради това да станат по-големи (дворовете им са с малки размери) – това не може да намери никакво оправдание!“³.

Прочее, проблемът за опазването на църквата „Христос Пантократор“ вълнува и С. Покровски, който е запознат със състоянието не само от тревожните нотки в писмата на Лазаркевич, но и лично от честите си визити в Несебър. В публикувана в „Разкопки и проучвания“ статия, на близо една страница пише как на несебърските жители повече им допада регулационния план от 1922 г., който не държи сметка за старините и в частност парцела с църквата Пантократор и самата църква са отредени за подялба и отдаване към парцелите на частни лица (Покровски 1949, 254).

За отношението на Покровски към реставрационни дейности в Несебър съдим и от една запазена в архива служебна бележка с дата от 12 септември 1947 г., според която от името на Народния археологически музей Варна Покровски е командирован в Несебър във връзка със заздравяване на старите месемврийски църкви (Покровски – архив). Също

2 Освен работата си в музея, във Варна С.

Покровски преподава руски език в Икономическия университет (Висше търговско училище) и участва с лекции при събиранията в известния „Руски дом“ до храма Свети Атанас.

така, в едно от писмата си до арх. Сава Бобчев Покровски споделя: *Готовим се за летния сезон..., Лично за мен предстои интересна работа по разчистване на старините в Несебър* (Въжарова 1960, 394). В друго писмо описва преждията по затрудненията да бъде оползотворен един паричен превод от 5 617 (пет хиляди шестотин и седемнадесет) лв., който е отпуснат от Софийския Народен музей за *ремонт на старини в Несебър* (Въжарова 1960, 395).

В споменатата статия на С. Покровски в „Разкопки и проучвания“ (Покровски 1949, 245-255) задълбочено е представена историята на археологическите проучвания в Несебър през XIX и XX в. В статията са разяснени и основните задачи за опазването, реставрацията и консервацията на църквите в този паметник на световното културно наследство⁴.

Скрупулозна работа на Покровски в областта на археологията и специално за Несебър най-добре е изразена в последните публикувани изречения на този представител на руската бяла емиграция:... *Наслада беше за нас с Рашиенова да работим в Несебър, да ни паме с око и ръце нейните толкова наситени с мека интимна прелест камъни, да се възхищаваме от архитектурни форми, конструкторната изобретателност и декоративното богатство... няколкомесечните обмервания, водени според метода на Покрышкина³, обмервания камък по камък, тухла по тухла – това бе предварителната работа, легнала в основата на при изработването на несебърските чертежи със сепия (специална креда) и акварел, повече върху големи картони (правописа е запазен: Покровски 1949, 248).*

Дълго време името на С. И. Покровски остава забравено (цитиран само в някои специализирани издания) и едва в 2006 г. във връзка с ознаменуването на 100-годишнината на Варненския музей, в рубриката „История на музея“ и в био-библиографическия раздел отново беше споменат. През 2011 г. на негово име беше именувана една от улиците във Варна.

³ За Скулиевия род виж Интернет ресурс. За унищожените несебърски църкви виж: Василиев 1950, с. 33-65).

ЛИТЕРАТУРА

Василиев 1950: А. Василиев. Църкви от по-ново време в Несебър и Созопол.

– Известия на Народния музей в Бургас, I, 1950, 33-65.

Волков 2016: С. В. Волков. База данных „Участники Белого движения в России“. 2016 (електронен сайт: <https://pomnirod.ru/materialy-k-statyam/vojna/grazhdanskaya....-2.html>)

Въжарова 1960: Ж. Въжарова. Руските учени и българските старини. София, 1960.

Григорович 1848: В. Григорович. Очерк путешествия по Европейской Турции. Казань, 1848.

ГНМ 1921: Годишник на Народния музей. София, 1921 г.

Покровский 1915: С. Покровский, М. Г. Худяков, Б. Е. Крелленберг. Отчет о раскопках в Болгарах в июле 1914 г. – ИОАИЭ, Казань, 1915. Т. XXIX, вып. 5/6, 197-230 (цитирано по: Болгар 2021, 153).

Покровский 1932: С. Покровский. Памяти Александра Андреевича Спицина. – Seminarium Kondakovianum, V. Praha, 1932, 315-317.

Покровский 1932: С. Покровский. Новоткрытая мозаика в базилике Св. Софії города Софии. – Seminarium Kondakovianum, V. Praha, 1932, 243-251.

Покровски 1932/3: С. Покровски. В джирите на тюрко-българското минало. – БИБ, V (I), 1932/33, 21-25.

Покровский 1937: С. Покровски. Избирките на Варненския археологически музей. – Сп. Завети, III. Варна, 1937, 205.

Покровски 1949: С. Покровски. Археологически проучвания на църковните старини в Несебър в миналото и предстоящите задачи. – РП, IV, 1949, 245-255.

Покровски – архив: Личен архив на Сергей И. Покровски в архива на РИМ – Варна.

Сидорова 2014: И. Б. Сидорова. Ученое братство: Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете (1878–1931 годы). Часть 1. Казань, 2014 (Институт археологии АН РТ, К(П)ФУ).

Справочник 2006: Варненският музей. Справочник. Варна, 2006.

Интернет ресурс:

<https://www.faragency.bg/news/16146957276191/skulievi-istoriyata-na-edin-rod>

Съкращения:

ИОАИЭ = Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Казанском университете